IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 21 Issue 2 May 2026

O‘ZBEK TILIDAGI TOJIKCHA O‘ZLASHMALARDA SODIR BO‘LGAN FONETIK O‘ZGARISHLAR: MATN TASNIFI ASOSIDA TAHLIL

Niholjonova Navbahor Inomjonovna
FarDU Lingvistika: o‘zbek tili mutaxassisligi 1-kurs magistrant
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.20100573

Annotatsiya: Ushbu maqola o‘zbek tilidagi tojikcha o‘zlashmalarning fonetik xususiyatlarini matn tasnifi (klassifikatsiyasi) asosida tadqiq etishga bag‘ishlangan. Unda tojikcha o‘zlashmalarning badiiy, ilmiy, rasmiy va og‘zaki nutq matnlarida namoyon bo‘ladigan fonetik o‘zgarishlari, ularning diskursiv va kommunikativ vazifalari tahlil qilingan.
Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, tojik tili, o‘zlashma qatlam, matn tasnifi, fonetik o‘zgarish, diskurs, assimilyatsiya, reduksiya, funksional uslub.

Аннотация: Данная статья посвящена исследованию фонетических особенностей таджикских заимствований в узбекском языке на основе классификации текстов. В ней анализируются фонетические изменения таджикских заимствований, проявляющиеся в художественных, научных, официальных и устных текстах, а также их дискурсивные и коммуникативные функции.
Ключевые слова: узбекский язык, таджикский язык, слой заимствований, классификация текста, фонетическое изменение, дискурс, ассимиляция, редукция, функциональный стиль.

Annotation: This article is devoted to the study of the phonetic features of Tajik borrowings in the Uzbek language based on text classification. It analyzes the phonetic changes of Tajik borrowings manifested in literary, scientific, official, and spoken discourse texts, as well as their discursive and communicative functions.
Keywords: Uzbek language, Tajik language, borrowing layer, text classification, phonetic change, discourse, assimilation, reduction, functional style.

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. O‘zbek va tojik tillari o‘rtasidagi tarixiy, madaniy va ijtimoiy aloqalar asrlar davomida mintaqada o‘ziga xos turkiy-eroniy lingvistik simbiozni yuzaga keltirgan. Buning natijasida o‘zbek tili leksikasining salmoqli qismini tojikcha (fors-tojik) o‘zlashmalar tashkil etadi. Bugungi kunda ushbu o‘zlashmalarning fonetik moslashuvini yaxlit til tizimida emas, balki bevosita matn turlari va diskurs kesimida o‘rganish tilshunoslikning dolzarb masalalaridan hisoblanadi. Chunki so‘zning fonetik qiyofasi matnning funksional-uslubiy xususiyatiga ko‘ra turlicha namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot obyekti va predmeti. Tadqiqot obyekti sifatida o‘zbek tilidagi turli funksional matnlar (badiiy, ilmiy, og‘zaki nutq matnlari) tarkibidagi tojikcha o‘zlashmalar olingan. Tadqiqotning predmeti esa ushbu o‘zlashmalarda sodir bo‘ladigan fonetik o‘zgarishlar va ularning matn tasnifi bilan bog‘liq xususiyatlaridir.

Maqsad va vazifalar. Maqolaning asosiy maqsadi – o‘zbek tiliga o‘zlashgan tojikcha leksik birliklarda kuzatiladigan fonetik o‘zgarishlarni matn turlari kesimida tahlil qilish va ularning funksional talqinini yaratish. Vazifalar: matn tasnifining lingvistik asoslarini belgilash, tojikcha o‘zlashmalarning matndagi o‘rnini ko‘rsatish, fonetik o‘zgarishlarning turlari va sabablarini ochiqlashdan iborat.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy, tavsifiy hamda funksional-lingvistik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Ilmiy yangilik va amaliy ahamiyat. Ilk bor tojikcha o‘zlashmalarning fonetik adaptatsiyasi statik holatda emas, balki dinamik matn tasnifi (og‘zaki nutq, rasmiy matn, media diskurs) doirasida differensial o‘rganildi. Maqola natijalari leksikologiya, fonetika, matn lingvistikasi va tarjimashunoslik darsliklarini takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega.

1. MATN TASNIFI VA UNING LINGVISTIK ASOSLARI

1.1. Matn tushunchasi va uning asosiy belgilari

Matnning lingvistik ta’rifi. Zamonaviy tilshunoslikda matn shaklan tugallangan, ma’lum bir kommunikativ maqsadga xizmat qiluvchi, mantiqiy, grammatik va semantik jihatdan bog‘langan sintaktik butunlik sifatida ta’riflanadi.

Matnning struktur-semantik xususiyatlari. Matn o‘zining yaxlitligi (yaxlit mazmun tizimi) va bog‘liqligi (kogeziya va kogerentlik) bilan ajralib turadi. Aynan shu xususiyatlar matn tarkibidagi leksik birliklarning (jumladan, o‘zlashmalarning) shakliy-fonetik ko‘rinishini belgilab beradi.

1.2. Matn tasnifi (klassifikatsiyasi)

Funksional-uslubiy matn turlari. Matnlar o‘zining qo‘llanish doirasi va maqsadiga ko‘ra badiiy, ilmiy, publitsistik, rasmiy-idoraviy hamda og‘zaki (so‘zlashuv) matnlariga ajratiladi. Har bir uslubning o‘z fonetik va leksik normasi mavjud.

Diskursiv va kommunikativ tasnif. Kommunikativ vaziyat, ijtimoiy muhit va so‘zlovchining pragmatik maqsadiga ko‘ra matnlar turlicha diskursiv maydonlarni (masalan, tibbiy diskurs, internet diskursi) hosil qiladi.

Matn va diskurs munosabati. Matn statik lingvistik obyekti bo‘lsa, diskurs – matnning ijtimoiy-madaniy omillar bilan birgalikda namoyon bo‘ladigan jonli, kommunikativ faoliyatdagi ko‘rinishidir.

1.3. Matn tasnifining o‘zlashmalarni o‘rganishdagi ahamiyati

Turli matnlarda o‘zlashmalarning qo‘llanishi. Tojikcha o‘zlashmalar barcha turdagi matnlarda faol qo‘llanadi, biroq ularning miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlari farqlanadi. Masalan, ilmiy matnlarda ko‘proq atamalar uchrassa, badiiy matnlarda emotsional-ekspressiv so‘zlar ustunlik qiladi.

Matn turiga qarab fonetik variantlarning farqlanishi. Bir xil tojikcha o‘zlashma rasmiy yozma matnda to‘liq, adabiy normaga mos holda yozilsa, og‘zaki nutq matnida turli fonetik o‘zgarishlarga (tovush tushishi, orttirilishi) uchragan holda talaffuz qilinadi.

2. O‘ZBEK TILIDAGI TOJIKCHA O‘ZLASHMALAR VA ULARNING UMUMIY XUSUSIYATLARI

2.1. O‘zbek-tojik til aloqalarining tarixiy asoslari

Turkiy-eroniy lingvistik kontaktlar. O‘zbek va tojik tillari Markaziy Osiyo mintaqasida uzoq vaqt davomida birgalikda faoliyat ko‘rsatgan. Ikki tillilik (bilingvizm) natijasida o‘zbek tilining fonologik va leksik sathiga tojik tilining ta’siri kuchli bo‘lgan.

O‘zlashmalar kirib kelish bosqichlari. Fors-tojik so‘zlarining o‘zbek tiliga o‘zlashishi asosan uch bosqichda kechgan: qadimgi turkiy davr, eski o‘zbek adabiy tili davri va zamonaviy o‘zbek tili davri.

2.2. Tojikcha o‘zlashmalarning leksik-semantik xususiyatlari

Maishiy, madaniy, ilmiy qatlamlar. Tojik tilidan o‘zlashgan so‘zlar tana a’zolari (peshona, ruxsor), oziq-ovqat (go‘sht, non, anjir), kasb-hunar (zargar, misgar), mavhum tushunchalar (baxt, shodlik, darmon) kabi keng ma’noli qatlamlarni qamrab olgan.

Stilistik funksiyalari. Bu so‘zlar ko‘p hollarda o‘zbek tilining o‘z qatlami bilan sinonimik qator hosil qilib, nutqning jozibadorligi va uslubiy rang-barangligini ta’minlaydi (masalan, yuz – ruxsor, bosh – kalla).

2.3. Tojikcha o‘zlashmalarning matnlar kesimidagi qo‘llanishi

Badiiy matnda: Tojikcha o‘zlashmalar badiiy matnlarda qahramon ruhiyati, tarixiy kolorit yoki emotsional-ekspressivlikni ifodalash uchun qo‘llanadi (oh, afsus, dardu firoq).

Ilmiy matnda: Terminologik birlik sifatida aniqlik kasb etadi (payvandlash, harorat, koinot).

Og‘zaki nutqda: Kundalik kommunikatsiya vositasi sifatida eng faol qo‘llanadigan qatlam hisoblanadi (dasturxon, ko‘cha, xonadon).

3. TOJIKCHA O‘ZLASHMALARDA FONETIK O‘ZGARISHLAR (MATN TASNIFI ASOSIDA TAHLIL)

3.1. Fonetik o‘zgarishlarning asosiy turlari

Unli tovushlar o‘zgarishi. Tojik tiliga xos bo‘lgan ba’zi unlilar o‘zbek tili artikulyatsiya bazasiga moslashadi. Masalan, tojikcha keng /a/ unlisi o‘zbek tilida lablangan /o/ tovushiga almashishi mumkin: dasturxan -> dasturxon, osmon kabi. Ba’zan /u/ unlisi /i/ ga yoki aksincha o‘zgaradi.

Undosh tovushlar moslashuvi. Assimilyatsiya (o‘xshashish) va dissimilyatsiya (kuchsizlanish) hodisalari yuz beradi. Masalan, badtar so‘zining o‘zbekchada battar tarzida (to‘liq assimilyatsiya) talaffuz qilinishi; so‘z oxirida jarangli undoshlarning jarangsizlashuvi: ob -> op (suv), rang -> rank.

Aksent va urg‘u o‘zgarishi. Asl tojikcha so‘zlarda urg‘u ko‘pincha oxirgi bo‘g‘inga tushadi va bu o‘zbek tili qonuniyatlariga mos keladi. Biroq ba’zi yuklama va old qo‘shimchalar (be-, no-, ba-) qo‘shilganda urg‘u o‘rni o‘zgarishi matn tipiga ko‘ra farqlanadi.

3.2. Matn turlariga ko‘ra fonetik variativlik

Badiiy matnda fonetik variantlar. She’riy matnlarda vazn (aruz yoki barmoq) talabi bilan so‘zlarning qisqarishi yoki uzayishi kuzatiladi. Masalan, goh – gah, shoh – shah.

Og‘zaki nutqda qisqarish va soddalashuv (reduksiya). So‘zlashuv matnlarida tejamkorlik qonuniyati asosida undoshlar tushib qoladi: go‘sht -> go‘sh, do‘st -> do‘s, darvoza -> daroza.

Rasmiy va ilmiy matnda normativ shakllar. Rasmiy xujjatlar va ilmiy maqolalarda fonetik o‘zgarishlarga yo‘l qo‘yilmaydi. Barcha o‘zlashmalar adabiy til me’yorlarida (go‘sht, do‘st) qat’iy saqlanadi.

3.3. Fonetik o‘zgarishlarning sabablari

Artikulyatsion moslashuv. Turkiy til egalarining talaffuz apparati (artikulyatsion bazasi) o‘ziga xos bo‘lib, eroniy talaffuzdagi ba’zi qorishiq tovushlarni o‘ziga moslashtiradi.

Til tizimining fonologik qonuniyatlari. Garchand o‘zbek tilining ba’zi shevalarida singarmonizm yo‘qolgan bo‘lsa-da, fonotaktik qoidalar (masalan, so‘z boshida ikki undoshning kelmasligi) tojikcha so‘zlarga o‘z ta’sirini o‘tkazadi.

Ijtimoiy va kommunikativ omillar. Nutq tezligi, suhbatdoshlarning yoshi, ijtimoiy kelib chiqishi og‘zaki nutqdagi fonetik qisqarishlar va o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi.

4. MATN TASNIFI ASOSIDA FONETIK O‘ZGARISHLARNING FUNKSIONAL TALQINI

4.1. Fonetik o‘zgarishlarning stilistik funksiyasi

Emotsional-ekspressivlik. Yozuvchi yoxud so‘zlovchi qahramon nutqini tabiiy jonlantirish maqsadida tojikcha o‘zlashmalarni ataylab buzib yoki dialektal fonetik shaklda beradi. Bu matnga ekspressivlik yuklaydi.

Obrazlilik. Badiiy matnda tojikcha urg‘u yoki ohangni saqlab qolish orqali tarixiy shaxslar yoki muayyan hudud vakillari obrazi yorqinlashtiriladi.

4.2. Diskursga xos fonetik modifikatsiyalar

Kod-almashuv (code-switching) bilan bog‘liq holatlar. Buxoro, Samarqand, Boysun kabi hududlar diskursida o‘zbek va tojik tillari aralash qo‘llanadi. Bunda o‘zbekcha matn ichidagi tojikcha so‘zlar to‘liq tojikcha fonetik qonuniyatlar asosida talaffuz etiladi (masalan, /a/ ning to‘liq /o/ ga aylanishi).

Hududiy va ijtimoiy variantlar. Hududiy matnlarda dialektal fonetik xususiyatlar ustunlik qiladi, bu esa adabiy tildagi normadan keskin farq qiladi.

4.3. Zamonaviy til jarayonlarida fonetik o‘zgarishlar

Urban nutq (Shahar diskursi). Zamonaviy Toshkent shahar nutqida xo‘p, mayli, jonim kabi tojikcha asliga ega so‘zlarning cho‘ziq talaffuz qilinishi yoxud reduksiyaga uchrashi shahar submadaniyatiga xos hodisaga aylangan.

Internet va OAV diskursi. Ijtimoiy tarmoq matnlarida imlo qoidalariga rioya qilmaslik oqibatida aftidan (ob - suv, ru - yuz) kabi so‘zlar fonetik o‘zgargan holda (aptidan, apti) yozma matnga ham ayni shunday talaffuz holatida ko‘chib o‘tmoqda.

XULOSA

Tadqiqot natijalarining umumlashtirilishi. O‘zbek tilidagi tojikcha o‘zlashmalar tilimiz fonologik tizimiga to‘laqonli moslashgan bo‘lib, ulardagi fonetik o‘zgarishlar (assimilyatsiya, reduksiya, unlilar almashinuvi) qonuniy til hodisasidir.

Matn tasnifi asosida fonetik o‘zgarishlarning o‘rni. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, tojikcha o‘zlashmalarning fonetik ko‘rinishi to‘g‘ridan-to‘g‘ri matn turiga bog‘liq. Ilmiy va rasmiy matnlarda qat’iy me’yor saqlansa, og‘zaki va badiiy matnlarda so‘zlar qisqarishga, fonetik moslashuvga va turli emotsional orttirmalarga ega bo‘ladi.

Ilmiy va amaliy tavsiyalar. O‘zlashtirma qatlamlarni talaffuz qilish va yozish madaniyatini oshirish uchun orfoepik hamda orfografik lug‘atlarni tuzishda matn turlari bilan bog‘liq variativlikni inobatga olish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, tarjimashunoslikda so‘zning qaysi matn yoki diskurs tipida qo‘llanilayotganiga qarab uning fonetik variantini to‘g‘ri tanlash tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurahmonov G‘., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: O‘qituvchi, 1982.
2. Ne’matov H., Rasulov R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
3. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2002.
4. Safarov Sh. Diskurs lingvistikasi. – Chelyabinsk, 2010.
5. Turniyozov N., Turniyozova Sh. Matn lingvistikasi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2004.
6. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zME, 2002.
7. Baskakov N.A. Turkiy tillarning tarixiy-tipologik fonologiyasi. (Tarjima va tahlil). – Moskva: Nauka, 1988.
8. Shukurov R. Turkiy-eroniy madaniy va lingvistik aloqalar tarixi. – Toshkent: Fan, 2015.